

Іванова Н.Д.

ФРАГМЕНТ КАРТИНИ СВІТУ В РІЗНИХ СЕМІОТИЧНИХ СИСТЕМАХ: КУЛЬТУРИ І МОВИ.

Системний підхід як "одночасно і результат, і засіб розвитку позитивних тенденцій в науці, метод і оптимальний засіб вивчення і опису складних об'єктів"ⁱ, а точніше систем, почав прокладати собі шлях у ХІХ - на початку ХХ століття. Ідеєю системності зв'язані відкриття Ч. Дарвіна і Д.І.Менделєєва. У своїй теорії походження видів /1859/ Чарльз Дарвін показав, що весь органічний світ – єдине ціле, яке складається з систематичних груп і своїми зв'язками втілює еволюцію. Періодичний закон хімічних елементів, відкритий в 1869 році Д.І. Менделєєвим, дозволив йому створити у вигляді таблиці періодичну систему, яка об'єднує в єдине ціле всі відомі хімічні елементи і дозволяє передбачати невідомі.

Вперше розуміння системної суті мови було введено у лінгвістику Ф. де Соссюром у 1916 році. У праці "Курс загальної лінгвістики" він писав: "...Мова є система, всі елементи якої створюють ціле, а значущість одного елемента зумовлена одночасною наявністю інших"ⁱⁱ.

Бодуену де Куртене належить конкретна розробка принципу системності у мові на матеріалі фонем.

Так, з усвідомленням системної організації мови термін "системний підхід" увійшов у лінгвістику.

Системні дослідження мови налічують тисячі сторінок, проте до цього часу немає одностайності про місце системного підходу у науковому пізнанні. У "Філософському енциклопедичному словнику" системний підхід визначається як "направлення методології соціально-наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об'єктів як систем"ⁱⁱⁱ. Проте системний підхід - явище досить складне і багаторівневе, яке не можна зводити лише до певного рівня методології. Досить оригінальне бачення системного підходу знаходимо у І.Г.Мисик. На думку І.Г.Мисик, його не слід включати у сферу спеціально-наукового, загально-наукового або філософського знання, а необхідно розглядати як "форму їхньої взаємодії одне на одне, формами засвоєння дійсності"^{iv}.

При спробі застосування системного метода до змісту системного підходу виділяються такі його компоненти:

1/ Системна ідея /концепція/ - інформація про систему як об'єкт дослідження в теоретичній формі.

2/ Системний метод - сукупність конкретних прийомів і операцій, засіб реалізації системної ідеї.

3/ Системна модель - аналог системи як об'єкта^v.

Центральними поняттями системного підходу є "система" і "структура". Існує безліч визначень системи і структури, що стали своєрідними ключовими словами сучасної лінгвістики. При застосуванні даних термінів З.Д.Попова і І.А.Стернін відмічають такі термінологічні відмінності:

1/ Автор вживає обидва терміни як синоніми /Л.Ельмслев та ін./.

2/ Автор користується тільки одним з двох термінів /Ф. де Соссюр, В.Скаличка та ін./.

3/ Автор пропонує закріпити терміни за різними поняттями.

До цього ж "зміст цих понять у багатьох лінгвістів індивідуальний"^{vi}. Не маючи можливості навести тут різноманітні значення, які приписують термінам "структура" і "система" в різних мовознавчих працях, спробуємо з'ясувати їх зміст, йдучи від загальноприйнятого вживання, яке реєструється і, отже, рекомендується для цих слів "Філософським енциклопедичним словником". Система розглядається як "сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках одне з одним, що створює певну цілісність, єдність"^{vii}. Під структурою розуміються відношення і зв'язки між елементами, "внутрішня організація цілого, характер взаємовідношень між його елементами"^{viii}.

"І мовна структура і мовна система, - відмічає С.В.Семчинський, - не можуть спостерігатися у всій своїй повності. Мовознавець може спостерігати конкретні мовні акти, а в

останніх проявляються лише окремі частини і сторони мовної системи і мовної структури. Проте це не означає, що можна піддати сумніву об'єктивне існування мовної системи і мовної структури, які знаходять свій вияв у мовній практиці, в актах мовної діяльності, що постійно творяться й відтворюються в людському суспільстві"^{ix}.

Розрізняють кілька типів систем: гомогенні /однорідні/ і гетерогенні /різнорідні/, закриті і відкриті, статичні і динамічні. Мова є гетерогенною, відкритою і динамічною системою.

Лексико-семантична система мови (або лексична система мови) є найбільш складною за своєю організацією і структурою. Складність виникає через тісний зв'язок лексики з позовною дійсністю. Принципова можливість опису лексики шляхом розподілу її одиниць по семантичних полях є свідченням її системної організації. Але "немає підстав твердити, - писав Д.В. Шмельов, - що всі ділянки лексики в рівній мірі "системно" організовані."^x Практичним підтвердженням системної організації лексики є досвід роботи у галузі складання ідеографічних словників або тезаурусів. Схеми таких словників (Словник Поллукса, Словник Амаракоса, Словник П. Роже, Словник Х. Касареса, Словник Халліга-Ватбурга) відтворюють сукупність уявлень людини про навколишній світ, тобто структура тезауруса відображає "мовну картину світу".

Проблеми відношень мови і світу, мови і мислення, мови і картини світу відносяться до вічних проблем лінгвістичної науки. Тріада "мова"- "мислення"- "світ як об'єкт вивчення" виникає з того часу, коли стає можливим говорити про зародки лінгвістичних учень у античній Європі. Питання вирішуються кожного разу по-новому з прилученням нових аспектів і нових ракурсів. Лінгвістика нового часу, поширюючись і розвиваючись, сама по собі увійшла у контекст інших наук: філософії, логіки, соціальної антропології, етнології, математики, психології тощо, а виникненням у ній терміна "картина світу" вона зобов'язана фізиці.

Термін "картина світу" виник на межі XIX-XX століть у надрах фізичної науки, з самого початку зв'язуючись у свідомості вчених лише з фізичною теорією. Одним з перших, хто став впроваджувати термін "фізична картина світу" був Г.Герц. Проте, вживання даного терміна у більшій мірі було метафоричним, оскільки, в розумінні Г.Герца, фізична картина світу - це сукупність внутрішніх образів, символів, зовнішніх предметів, що виникають в голові дослідників, причому важливо, щоб "логічно необхідні наслідки цих уявлень, у свою чергу, були образами природньо необхідних наслідків відображених предметів"^{xi}. Образи фізичної картини світу, що створювалися вченим, повинні бути ув'язані з законами нашого мислення і реальним відношенням зовнішніх речей. Характеристиками образу виступали: можливість його, правильність і доцільність. Фізична картина світу у Г. Герца неможлива без головних принципів механіки, проте, враховуючи їхню різну трактовку, вчений визначає, що ми отримуємо різні картини речей у розумінні головних характеристик образу, символа зовнішніх предметів^{xii}.

Образне вживання терміна "картина світу" знаходимо і у М.Планка стосовно фізичної теорії. "Картина світу" і "образ світу" він трактував як синоніми. Під висловом "картина світу" Планк розумів сформовані фізичною наукою уявлення про світ, які відображають реальні закономірності природи, вільні від впливу людської діяльності. Для М.Планка існують практична і наукова картини світу, остання трактується ним як модель реального світу в абсолютному розумінні, оскільки "картина світу, світу речей для всіх людей однакова"^{xiii}. Вчений визнавав всього лише відносність всякої наукової картини світу і недосяжність побудови адекватної реальної моделі світу.

Створення і побудування людиною картини реальності, на думку А.Ейнштейна, - головне завдання життєдіяльності людини, рішенням її в рівній мірі зайняті і художник, і поет, і філософ, і природодослідник: "Людина прагне в будь-який адекватний спосіб створити в собі просту і ясну картину світу для того, щоб відірватися від світу відчуття, щоб у певній мірі спробувати замінити цей світ створеною в такий спосіб картиною"^{xiv}.

Неможна не відмітити одну загальну рису: вживання даного терміна у метафору-ричному змісті, що підтримується словом “картина”. Проте залучення його як науково-вого терміна викликane скоріш за все переосмисленням суспільством світу з позицій досягнень науки на новому етапі наукового знання.

Успіхи природознавчих наук на межі XIX - XX століть (особливо фізики), такі досягнення наукової думки, як створення спеціальної і загальної теорії відносності, прямо зв’язані з ломкою існуючої до того механічної картини світу, сприяли формуванню наукової картини світу і переосмисленню змісту поняття “картина світу”, яке, на думку Швирьова В.С. та Юдіна Б.Г. в “людське пізнання привносить суб’єктивну основу і починає трактуватися по іншому - не як якась втрата, якість зло, хоч і неминуче, а як фундаментальна характеристика пізнавальної діяльності людини, як вихідний пункт для її аналізу”^{xv}.

Сам термін “картина світу”, який як відзначає Планк М., “стали вживати тільки через остерогу, щоб з самого початку виключити можливість ілюзії”^{xvi}, набув досить широкого поширення і популярності у інших галузях науки як складова частина висловів “хімічна картина світу”, “картина психічного життя людини”, що свідчить про те, що картина світу “є результатом певного світобачення, яке завжди має системний характер”^{xvii}.

Активна експлуатація даного терміна у всіх галузях знання призводить до того, що поняття картини світу стає основоположним філософським і науковим поняттям, що виражає “специфіку людини і його буття, взаємозв’язки його з світом, важливіші умови його існування”^{xviii}. В рамках семіотики проблема картини світу розглядалася у 60-ті роки при вивченні первісних моделюючих систем (мови) і вторинних моделюючих систем (міфа, релігії, фольклора, поезії, прози, живопису тощо). Головним завданням культури, що в даному випадку тлумачиться як “неспадкоємна пам’ять колектива”, є структурна організація оточуючого людину світу, а це в свою чергу знаходить своє втілення у моделі світу.^{xix}

Вихідним для досліджень з семіотики культури було твердження, що різні знакові системи порізно моделюють світ і мають різний моделюючий потенціал. В спів-відношенні з прийнятою ними градацією, знакові системи природних мов займають проміжне положення між математичними системами з найбільшим ступенем абстрактності і найменшим моделюючим потенціалом та між знаковими системами релігії, що визначаються найменшим ступенем абстрактності і максимальною моделюючою здатністю.

У рамках лінгвістики проблема ролі мови у “картині світу” останнім часом активно вирішується у антропологічному ракурсі. Комплекс мова-мислення-світ у антропологічній системі, представлений через почуття людини, в основному зорієнтований на зір і слух, над якими “вітає” інтуїція, що перебиває решту. Ця ситуація розглянута Н.Д.Арутюновою^{xx} у зв’язку з дистанцією між процесами сприйняття і мислення, що орієнтується на стан світу у його предметному, процесуальному і подійному аспектах.

Мова - це не самостійна об’єктивна позалюдська субстанція, а відображена вербалізація людського досвіду, а досвід - це пізнання, засноване на спостереженні і чуттєвому сприйнятті. Мова - це і сховище результатів цього пізнання і одночасно, на думку Дорошевського В., безперервно функціонуючий виробник нових продуктів для пізнавальної роботи мовної свідомості людей.^{xxi} Мова - унікальна властивість людини, форма існування розумової діяльності людини, що охоплює всі форми індивідуального і суспільного людського життя і є складовою частиною людської природи, практичної і теоретичної діяльності як індивідуума, так і народу (нації).

Історія становлення людини виявляє, що практичне засвоєння світу з моменту утворення знарядь праці є одночасно і його осмислення, тобто закріплення у пізнанні і відображення у мові знайдених і використаних предметів, явищ природи, процесів, а також загальних закономірностей світу. Картина світу, відображена у свідомості людини, є вторинним існуванням об’єктивного світу, закріпленням у своєрідній матеріальній формі мови, яка виконує функцію об’єктивації людської свідомості.

Говорячи про роль мови у формуванні картини світу, перш за все необхідно ви-значити саме поняття “картина світу”. Часто під словосполученням “картина світу” ро-зуміють те чи інше уявлення людини про будь-які явища життя, які сформувалися у нього в результаті її життєвого досвіду. Таке розуміння зв’язують саме з одиничним, з індивідуальним уявленнями тієї чи іншої людини з приводу явищ природи, суспільства, життєвих обставин, умов, естетичних поглядів. “Картина світу “ народу (етноса) - це знання народу в цілому про всі явища і процеси матеріального світу, знання про всі виявлення духовного життя самої людини.

У лінгвістиці поява поняття “картина світу” закономірно обумовлена її поворотом до проблеми “людина і мова”.

Головні риси “картини світу” – можливість, правильність, доцільність, відносність – у відображенні зовнішнього світу характеризують і “мовну картину світу”. “Якщо го-ворити про так звану “мовну картину світу” у методологічному плані, - пише Г.В.Колшанський, - необхідно мати на увазі граничну умовність цього вислову”^{xxii}. І да-лі: “мова споконвічно зв’язана безпосередньо з висловом, і в гносеологічному плані дійсним є відношення не “мо-ва-мислення-світ”, а “мовомислення-світ”. Тому вірно го-ворити також не про мовну картину світу, а про мовнорозумову картину світу, тобто про його концептуальну картину. Але це твердження не означає, що мова перетворює за своїм образом і на користь собі об’єктивну дійсність, бо первісним є світ реальності, а різна “сегментація” дійсності, тобто різне пред-ставлення її в мові, є вторинним, відображеним у мові. Хоча термін “мовна картина світу” вживається досить широко, але не послідовно, і часто виступає синонімом для термінів “картина світу”, “модель світу”, що свідчить про його невизначеність. Частіше за все “мовна картина світу” як термін корелює з особливим світобаченням В.Гумбольда, Є.Сепіра, А.Вайсгербера, Б.Уорфа. Найбільш вдале її визначення дала О.С.Яковлева, яка під мовною картиною світу розуміє зафіксовану у мові і специфічну для даного мовного колективу схему сприйняття дійсності.”^{xxiii}

Мовна картина світу, вміщена у всю семантичну систему мови, є своєрідним, вибірково відображеним і згрунтованим продуктом пізнавальної діяльності людини, що примушує розглядати семантику мови як у синхронному, так і в діахронному плані тільки на тлі пізна-вальних актів.

Іноді говорять, що кожна мова своєрідно представляє світ у значеннях своїх одиниць /лексиці/, в особливій образності /фразеологія/, в особливих понятійних кате-горіях /граматика/. Як правило, це твердження засновано на тому, що мовне значення окремих форм значно відрізняється одне від одного у конкретних мовах, що стало основою для твер-дження про різну категоризацію світу, тобто про створення окремими мовами різних картин світу.

Якщо говорити про співвідношення понять “картина” і “модель”, то останнє сприй-мається як більш вузьке і прикладне поняття. Наукова думка почала розуміти моделювання як один з найбільш ефективних методів пізнання, зіткнувшись з неприступністю першого сприйняття людиною безлічі об’єктів навколишнього світу. Наприклад до таких моделей можна віднести глобус, який моделює земну кулю, моделі молекул і атомів, моделі архітек-турних споруд і т.ін. Лінгвістика як і будь-яка інша наука прагне до більш вичерпного опису свого об’єкта, в тому числі і наочного, зримого образу системи і структури мови. Модель, а точніше системна модель - це один з компонентів системного підходу і може розглядатися як аналог системи.

Термін “модель” визначається як теорія, що має наочний зміст у вигляді обра-зів, які правлять за аналог об’єктів, які не можна спостерігати. Таким чином можна розрізняти: а/ теорії, що не мають наочного змісту, і б/ теорії, що мають моделі. Стосовно до лексико-семантичної системи найбільшого розповсюдження набули рівнева модель /Е.Бенвеніст, С.Лем, Г.Глісон, І.Д.Распопов/ і польова модель /А.В.Бондаренко, Г.С.Щур, З.Д.Попова,

І.А.Стернін/. Різні моделі не заважають одна одній, а доповнюють одна одну, що робить уявлення людей про досліджуваний об'єкт більш різносторонніми і повними.

Перші моделі рівнів, які представлялися у вигляді етажерки, спіралі, ланцюжка і інших матеріальних фігур, зазнали критику за досить приблизну розбивку складу мовної системи на класи елементів і неспіввідношення цієї моделі з нейро- і психолінгвістичними моделями мовної пам'яті людини. Рівневу модель можна вважати ефективним заходом економного представлення відношень у мові. З позицій рівнів мови для нашого дослідження важливою є можливість опису мовних рівнів на різному ступені абстракцій:

1/ рівень мовної абстракції; 2/ рівень норми; 3/ рівень індивідуального мовлення. До першого, слідуючи за Л.В.Щербою, відносимо словник і граматику, до другого - "сукупність усього, що говорять і розуміють у певній конкретній обстановці у ту чи іншу епоху життя даної суспільної групи (на мові лінгвістів це "тексти"... ; в уявленні старо-го філолога це "література, рукописи, книги"^{xxiv}), до третього - конкретні акти мовлення з індивідуальними особливостями.

Модель полів описує лексичну систему з позицій кореляцій з "психолінгвістичними" моделями організації лексики у мозку людини як у філогенезі, так і в онтогенезі"^{xxv}. Польова модель дає змогу дослідити типи групувань лексики, диференціювати лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля, лексико-семантичні мікрогрупи, лексико-семантичні мікрополя та інші польові структури, визначити їх внутрішню структуру і типи відношень між елементами поля, ряду або групи у межах лексико-семантичної системи.

О.Ф.Лосєв налічує 34 різних значення терміна "модель" у його сучасних вживаннях, але фактично цих значень ще більше.^{xxvi} Модель або, у найменшій мірі, модель світу структурно організована, і про цей факт свідчить багато робіт, присвячених модельно-структурним уявленням про світ в цілому і про культуру. Неможна не погодитися з думкою Г.В.Колшанського, що поняття "модель світу" або "картина світу" повинно мати категоріальний смисл і співвідноситися з сукупністю знань людства у певний історичний період, та розглядатися як етап пізнання людиною світу на нескінченному шляху розвитку людських можливостей, техніки і науки. Частиною цілого або як фрагмент картини світу буде розглядатися більш обмежене розуміння картини світу стосовно до окремої людини, окремого соціуму, колективу, народу тощо, яке може реалізуватися в різних формах людської поведінки і в результатах цієї поведінки /наприклад, у мовних текстах, соціальних інститутах, пам'ятниках матеріальної культури і т. ін./.

ⁱ Мысык И.Г. Принципы системности в гуманитарном знании /на материале лингвистики / : Дис. ...канд. филос. наук. – Одесса, 1995. – С.3.

ⁱⁱ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – М., 1977. – С.147.

ⁱⁱⁱ Философский энциклопедический словарь . – М., 1983. – С.622.

^{iv} Мысык И.Г. Знач. праця. – С.19.

^v Там же. – С.19-20.

^{vi} Попова З.Д., Стернин И.А. Лексикологическая система языка . – Воронеж, 1984.– С.9.

^{vii} Философский энциклопедический словарь. – С.622.

^{viii} Там же. – С.613.

^{ix} Семчинский С.В. Загальне мовознавство. – К., 1988. – С.141.

^x Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика . – М., 1977. – С.185.

^{xi} Герц Г. Принципы механики , изложенные в новой связи // Жизнь науки: Антология вступлений к классике естествознания. – М., 1973. – С.208.

^{xii} Там же. – С.210.

^{xiii} Планк М. Смысл и границы точной науки // Вопросы философии – 1958. – №5. – С.104-106.

^{xiv} Эйнштейн А. Влияние Масквелла на развитие представлений о физической реальности // Собрание научных трудов. – М., 1967. – Т.2. – С.136.

^{xv} Швырёв В.С., Юдин Б.Г. Методологический анализ науки. – М., 1980. – С.17.

^{xvi} Планк М. Единство физической картины мира. – М., 1966. – С.50.

^{xvii} Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М., 1988. – С.53.

^{xviii} Там же. – С.11.

^{xix} Лотман Ю.М., Успенский Б.А. О семиотическом механизме культуры //Учен. зап.

Тартуского ун-та . – Тарту, 1971. – Т.5. – Вып.284. – С.146-147.

^{xx} Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. – М., 1988.

^{xxi} Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. – М., 1977. – С.17.

^{xxii} Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М., 1990. – С.27.

^{xxiii} Яковлева Е.С. Фрагмент русской языковой картины мира (модели пространства, времени, восприятия) – М., 1994. – С.9.

^{xxiv} Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С.26.

^{xxv} Полевые структуры в системе языка. – Воронеж, 1989. – С.180.

^{xxvi} Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. – М., 1968. – С.16-18.